UDK –902
94

ISSN 2490-3930 (print)
ISSN 2744-1318 (online)
GODINA VIII/BROJ 8

UDRUŽENJE ZA PROUČAVANJE I PROMOVIRANJE ILIRSKOG NASLIJEĐA I DREVNIH I KLASIČNIH CIVILIZACIJA
BATHINVS

GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS

ACTA ILLYRICA

SARAJEVO, 2024.

IZDAVAČ / PUBLISHER:
Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS"
The Association for the Study and Promotion of Illyrian heritage, Ancient and Classical civilizations "BATHINVS"
Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
http://bathinvs.com/

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER: Dženan Brigić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF: Edin Veletovac

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR: Amra Šačić Beća

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija

“BATHINVS”

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS

Godina VIII/Broj 8

SARAJEVO, 2024.

SADRŽAJ / CONTENTS

Dr. sc. SALMEDIN MESIHOVIĆ
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
salmedin.mesihović@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad / Original research article
UDK/UDC 902.2(497.6 Sarajevo)"652"
DOI: 10.54524.2490-3930.2024.113
Primljen / Received: 03. 06. 2024.
Prihvaćen / Accepted: 30. 07. 2024.

Tragovi kraja *Aqu(a)e*, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području

Apstrakt: U historiografiji i arheologiji grada *Aqu(a)e*, čija je istoimena jedinica municipalne autonomije pokrivala sarajevsko područje, a moguće i još neke obližnje predjele, nedoumicu predstavlja kraj razvitka u klasično-civilizacijskoj formi. U dostupnim izvorima još uvijek se ne može naići na eksplicitni dokaz dešavanja koja su vodila ka kraju grada *Aqu(a)e* i istoimene jedinice municipalne autonomije. Određene indikacije za kraj ili, bolje rečeno, početak kraja grada *Aqu(a)e* dovode u vezu sa ratovima sa Gotima u posljednje dvije decenije IV st. n. e., možda sa gotskom provalom u periodu 378. – 380. god. n. e. Međutim, ako su i gotske i njima pridružene druge barbarske i provincijalne skupine i zauzele *Aqu(a)e* u ovom periodu, to nije značilo kraj antike u sarajevskom području. U toku V i VI st. razvio se kasnoantički način prebivanja sa osloncem na utvrde na uzvišenjima, od kojih posebice se ističu Debelo Brdo i Ilinjača na Kotorcu. Tek je slom romejske odbrane u drugoj i trećoj deceniji VII st. sarajevsko područje uveo u novo, srednjovjekovno doba u kojem dolazi do simbioze starosjedilaca i doseljenika.

Ključne riječi: Sarajevo, *Aqu(a)e*, kasna antika, barbarske invazije, rani srednji vijek.

Abstract: In the historiography and archeology of the city of *Aqu(a)e*, whose eponymous unit of municipal autonomy covered the Sarajevo area, and possibly some other nearby areas, the end of its development in the classical civilization form is a source of doubt. In the available sources, it is still not possible to find explicit proof of the events that led to the end of the city of *Aqu(a)e* and its unit of municipal autonomy. Certain indications link the end or rather the beginning of the end of the city of *Aqu(a)e* to the wars with the Goths in the last two decades of 4th century, perhaps with intrusions in the period AD 378-380. However, if the Goths, and other barbarian and provincial

groups which joined them, occupied *Aqu(a)e* in this period, this did not mean the end of antiquity in the Sarajevo area. During the 5th and 6th century, a late antique way of living developed, relying on forts on the heights, of which Debelo Brdo and Ilinjača on Kotorac stand out in particular. Only the collapse of the Eastern Roman defense in the second and third decades of 7th century introduced the Sarajevo area into a new medieval era in which there was a symbiosis of natives and settlers.

Keywords: Sarajevo, *Aqu(a)e,* Late Antiquity, barbarian invasions, Early Middle Ages.

Aqu(a)e, smještena na zapadu sarajevskog polja, pored toga što je bila urbano i upravno središte akvesijenske jedinice municipalne autonomije, na osnovu dosadašnjeg nivoa znanja, bila je tijekom perioda od II do IV st. n. e. i najvažnije naselje na prostoru Gornje Bosne.[1] Međutim, slaba istraženost potencijala samog arheološkog lokaliteta[2] i nedostatna dostupnost izvorne građe više otvaraju pitanja nego što nude odgovore na historijski razvitak *Aqu(a)e* i njene istoimene municipalne autonomije.[3] Jedno od takvih otvorenih pitanja je i ono koje se odnosi na dešavanja koja su dovela do kraja povijesne uloge *Aqu(a)e* i njene jedinice municipalne autonomije u turbulentnim vremenima kasne antike, te njenom zavještanju u historijski tmurnim stoljećima bosanskog ranog srednjeg vijeka. Trenutno, nije dostupan nijedan pisani (ni narativni ni epigrafski) zapis koji bi govorio, makar i posredno nagovještavao, o tome šta se to na kraju desilo sa akvesijenskom jedinicom municipalne autonomije i gradom *Aqu(a)e*. Zato smo oslonjeni na pronađenu arheološku građu, i njeno pretpostavljeno oslanjanje na opće historijske podatke koji opisuju dešavanja iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

Na osnovi dosadašnjih oskudnih arheoloških istraživanja u urbanom i upravnom središtu *Aqu(a)e* (parkovno-hotelsko-lječilišni prostor i naselje u Lužanima) pronađen je i određeni broj rimskih novčića od kojih je najstariji iz emisija novca iz vremena principsa Klaudija, a najmlađi iz vremena dominusa Gratijana.[4] Uvjetno rečeno (poradi slabe istraženosti), moglo bi se pretpostaviti kako su u posljednjim decenijama IV st. n. e. grad *Aqu(a)e* i akvesijenska municipalna jedinica doživjeli

[1] Skupljene spoznaje i znanje o *Aqu(a)e*, njenoj istoimenoj jedinici municipalne autonomije i općenito sarajevskom području u epohi klasične civilizacije i kasne antike nalaze se u hrestomatiji: Mesihović 2023.

[2] O potencijalima arheološkog lokaliteta *Aqu(a)e* v. Mesihović, Šačić 2023.

[3] Jedan od glavnih razloga istraživanja već detektiranih potencijala za arheološka istraživanja lokaliteta smještenog u zoni sarajevskog naselja Lužana (posebice uključujući parkovno-hotelsko-lječilišni prostor), gdje se nalazi urbano i upravno sjedište *Aqu(a)e* je nerazumijevanje (ili čak ideološka zatupljenost) od strane nositelja vlasti na svim nivoima (općina, kanton, entiteti i države) značenja *Aqu(a)e* kao najstarijeg urbanog stratuma u sarajevskom području.

[4] O nalazima antičkih novčića na sarajevskom području v. Mesihović 2023, 751–791.

određeno traumatično iskustvo koje je radikalno poremetilo dotadašnji ustaljeni način života i civilizacijskog razvitka. Balkanske provincije su upravo u ovom periodu doživjele prvo golemo, uništavajuće i razarajuće iskušenje Velike seobe naroda. Nakon pobune na istočni Balkan preseljenih Gota i katastrofalnog ishoda bitke kod Hadrijanpolisa 378. god. n. e. koje je rezultiralo sa uništenjem istočnorimske vojske i pogibijom dominusa Valensa, sigurnosna situacija na većem dijelu balkanskih provincija naglo se usložnila. Pobjednički Goti i njima pridruženi drugi "barbari" (npr. Alani i hunski prebjezi) te mnogobrojni provincijalci (iz redova kolona, rudara i drugih slojeva stanovništva koji su se smatrali potčinjenim) i prebjegli robovi izvode napade u širokom prostornom obuhvatu, razarajući i pljačkajući zemljoposjedničke vile i gazdinstva, zauzimajući, sa različitim stupnjevima razaranja, utvrde i značajan broj slabo ili nikako branjenih gradova u kontinentalnoj unutrašnjosti. Nakon što su buntovnici u jesen 378. god. n. e. neuspješno napadali istočnu prijestolnicu Konstantinpolis, pokrenuli su napade i na predjele pod zapadnom upravom kojima je tada pripadala i akvesijenska municipalna jedinica. Ovi napadi su se zahvatili poglavito pristupačnije panonske provincije, ali vjerojatno i njima zemljopisno bliske (sjeverne) predjele provincije Dalmacije.[5]

[5] Gračanin 2005, 10–14: *Štoviše, od kraja 378. i početka 379. godine barbarski će se napadači razmiljeti po svim balkanskim pokrajinama, pljačkajući i pustošeći sve do Julijskih Alpa, dakle i u panonskim oblastima. Upravo krajem 378. i početkom 379. godine zacijelo se dogodio i prvi prodor Huna u Panoniju, u južne panonske pokrajine, ali i u Valeriju. U daljnjim su se navalama, koja su sezala sve do praga Italije, napadači koristili ključnim rimskim putovima u savsko-dravsko-dunavskom muđurječju, zbog čega se čitavo ovo područje našlo pod osobitim pritiskom. Uvodne napade na Panoniju privremeno je bio suzbio vojni zapovjednik tada još oba Ilirika Majorijan. No, kad se potkraj 379. Teodozije teško razbolio, stanje je iznova postalo kritično. Fritigernovi su Goti početkom 380., zacijelo u proljeće, pokrenuli nove napade u Iliriku, a uz njih su Alatej i Safraks sa svojim četama napali Panoniju. Tom prigodom je zapadnoilirički vojskovođa (comes rei militaris ili možda magister militum) Vitalijan doživio poraz u nastojanju da ih otamo izbaci. Ovo je imalo katastrofalne posljedice po Panoniju jer Alatejevim i Safraksovim odredima više ništa nije stajalo na putu. Pustošenjem su bile zahvaćene zacijelo sve panonske oblasti i rubni dijelovi susjednih pokrajina. U izvorima se izrijekom spominje teško stradanje Murse i Stridona, a čini se da je tada bio pao i Petovion. Opasnost je bila tako velika da je Gracijan osobno došao u Panoniju, nakon što je prethodno Teodoziju, koji je u Makedoniji doživio poraz, poslao u pomoć vojsku predvođenu vojskovođama Bautonom i Arbogastom, pa su združene zapadne i istočne rimske snage uspjele suzbiti Fritigerna. Čini se da se u Panoniji prilike nisu dale riješiti na bojnome polju, jer izvori izvješćuju da je Gracijan s tamošnjim zavojevačima sklopio sporazum. Tako bi Alatejevi i Safraksovi Ostrogoti, Alani i Huni dobili dopuštenje da se nasele na carskome području i pritom primili obvezu da za godišnju plaću i redovite isporuke živeži štite granicu i prema potrebi stave carskoj vlasti na raspolaganje čete na određeno vrijeme*.
Detaljnije informacije sa izvornim podacima na koje se poziva, H. Gračanin daje i u sljedećim fusnotama gore citiranog članka: str. 11, fus. 9; str. 11, fus. 10; str. 11, fus. 11; str. 13, fus. 12; str. 13, fus. 13; str. 13, fus. 14; str. 14, fus. 15; str. 14, fus. 16; str. 14, fus. 17.

Ako su Stridon i Mursa, *a možda i Poetovio* bili razoreni u ovom periodu od 378. do 380. god. n. e, nije moguće pomisliti da je uz još veliki broj gradova u ovom istom valu stradala i *Aqu(a)e*. [6] Možda je akvesijensko područje doživjelo i intenzivnije kratkrotrajno gotsko prisustvo i početkom V st. n. e.[7] Gubitak većine prostora panonskih provincija je sjeverne predjele provincije Dalmacije, zajedno sa preostalim dijelovima južne Panonije, faktički pretvorilo u graničnu zonu. A sarajevsko područje nalazilo se u sjeveroistočnom pravcu provincije Dalmacije, i bilo je izloženo povremenim upadima barbara sa sjevera.[8]

Gračanin 2006, 84–85: *Među gotskim skupinama koje su spas potražile na prostoru Carstva za povijest južne Panonije u posljednjim desetljećima 4. i u prvim desetljećima 5. stoljeća važne su tervinško-vizigotska skupina pod Alavivovim i Fritigernovim vodstvom te greutunško-ostrogotska skupina s dijelovima Alana i Huna pod Alatejevim i Safraksovim zapovjedništvom. Nakon što je rimska vojska predvođena osobno carem Valentom doživjela početkom kolovoza 378. u bitki kod Hadrijanopola težak poraz u pokušaju da suzbije gotski ustanak u Trakiji, gotski su napadači krajem iste godine ili početkom sljedeće prodrli u Ilirik i u Panoniju. Još znatniju navalu Panonija će iskusiti početkom 380. godine. Vjerojatno u proljeće Alatej i Safraks su sa svojim konjaničkim odredima sastavljenima od Gota, Alana i Huna napali panonske oblasti i porazili iliričkoga vojskovođu Vitalijana. Iako je moguće da je pustošenjem bila zahvaćena cijela Panonija, čini se da je oštrica napada bila usmjerena prvenstveno protiv južnopanonskih pokrajina, jer su se zavojevači za prodor sve do ruba Italije morali koristiti rimskim cestama u savsko-dravsko-dunavskom međurječju. Koliko je to moguće prosuditi, izvori navode da su razaranja pretrpjeli Mursa u Drugoj Panoniji i Stridon na tromeđi između Panonije Savije, Dalmacije i Histrije, a zacijelo je istom prigodom bio stradao i Petovion na granici između Panonije Savije i Unutrašnjega Norika. Doduše, spomenuta razaranja vrlo vjerojatno su ponajprije podrazumijevala pljačku imovine, otimačinu uroda i stoke te odvođenje zatočenika radi otkupa, a ne na rušenje naselja.* Detaljnije informacije sa izvornim podacima na koje se poziva, H. Gračanin daje i u sljedećim fusnotama gore citiranog članka: str. 84, fus. 2; str. 84, fus. 3; str. 84, fus. 4; str. 85, fus. 5.
Jeronim iz Stridona u svome djelu *De Viris Illustribus*, poglavlje 135, (sastavljenom 392/393. god. n. e. u Betlehemu) navodi sljedeće: *Hieronymus patre Eusebio natus, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit...* (*Jeronim, sin Eusebija, iz grada Stridona, koji je na granici Dalmacije i Panonije, a koji su srušili Goti*).

[6] O tome v. Šunjić 2003, 29–34; Gračanin 2005, 9–16.

[7] Gračanin 2006, 87–88: *Alarikov pohod u Italiji doživio je u ljeto 402. godine konačan neuspjeh i Vizigoti su se morali povući istim putem kojim su i došli. Čini se da su se tada smjestili u dalmatinsko-panonskom pograničju. U historiografiji nije riješeno pitanje gdje su se točno zaustavili Alarikovi Vizigoti. Neki povjesničari smatraju da se Alarik vratio u Istočni Ilirik, u (Drugu) Makedoniju i (Unutrašnju) Dakiju, odakle bi i krenuo u pohod u Italiju, dok drugi drže da je svojim boravištem učinio Panoniju Saviju, područje uz rijeku Savu, i to prema federatskom sporazumu, odnosno Panoniju Saviju i/ili Drugu Panoniju. Budući da su Vizigoti tada bili u neprijateljstvu s obje polovice Carstva, morali su se skloniti u oblasti koje nisu bile lako dohvatne, dakle u brdovite predjele. U obzir u prvom redu dolaze istočnodalmatinske planine, nadomak krajnjega južnog ruba Druge Panonije, budući da se iz Dalmacije preko Prevalitane moglo prodrijeti i u Epir, gdje ih uskoro nalazimo.*
Detaljnije informacije sa izvornim podacima na koje se poziva, H. Gračanin daje i u sljedećim fusnotama gore citiranog članka: str. 87, fus. 22; str. 87, fus. 23; str. 87, fus. 24; str. 88, fus. 25; str. 88, fus. 26; str. 88, fus. 27; str. 88, fus. 28; str. 88, fus. 29.

[8] Iordan, *Getica* 273–274: Gračanin 2006, 99: *Vjerojatno 467. godine svevski je kralj Hunimund pošao u pljačkaški pohod kroz zapadnu Panoniju do Dalmacije. Putem su Svevi zaplijenili gotska stada koja*

Možda se i u dosadašnjim arheološkim iskopavanjima *Aqu(a)e* nailazi na tragove nasilne rušilačke sile. Ivan Kellner, koji je vodio prvu sustavnu arheološku kampanju iskopavanja na lokalitetu *Aqu(a)e*, zapisao je da su građevinski objekti sa nalazišta kod rezervoara II (blizu novog vrela), kao i drugi objekti na prostoru Toplica:[9] *po svoj prilici na silu razoreni, jer sigasti sloj iznad obje razvaline čini čvrst konglomerat, po kome su zidne opeke, ciglene ploče, žmurnjaci i komadi kamenja razbacani u najvećem neredu (isp. presjeke F F i G H)*. Ipak na drugom mjestu, I. Kellner, na osnovi priprosto izvedenih kasnijih popravki na jednom od mozaika, iznosi tezu o podužem trajanju i polaganom propadanju rimskih građevina u *Aqu(a)e*. Na osnovu ovog arheološkog podatka moglo bi se pretpostaviti da je *Aqu(a)e*, nakon dostizanja svoga urbanog, kulturološkog i institucionalnog vrhunca, u IV st. n. e. ušla u proces prvo stagnacije, a onda i laganog klizenja u dekadens.[10] Moguće je više opcija o kraju klasično-civilizacijskog grada *Aqu(a)e*:

1. Da je bio osvojen i razoren krajem IV ili na samom početku V st. n. e., a njegovi stanovnici se sklonili na zaštićenija uzvišenja, npr. Ilinjača na Kotorcu.
2. Da je usljed konteksta općih okolnosti na Balkanu i Zapadnom Carstvu od kraja IV st. pa tijekom V st. ušao u fazu postupnog dekadensa što je dovelo do nestanka dotadašnjeg gradskog načina života i prebacivanja naseobinskog središta u npr. Ilinjaču na Kotorcu.
3. Da je zbog pogoršane sigurnosne situacije, stanovništvo grada jednostavno napustilo otvorenu, ravničarsku *Aqu(a)e* i preselilo se na uzvišenja. U prvom redu na obližnju Ilinjaču na Kotorcu.

Đ. Basler (1959, 167) je samo konstatirao kako je *Aqu(a)e izbrisao sa lica zemlje vihor Seobe naroda*.

Ivan Kellner je prilikom iskopavanja nalazišta hotela "Bosna" naglasio da je građevinski materijal iz epohe postojanja klasično-civilizacijskog grada *Aqu(a)e* nalažen na hrpama (grupama), koje je označio rimskim brojevima I, II, III, IV i V, dijelom bio korišten u sekundarnoj upotrebi u kasnijim lokalnim objektima. Nažalost, izuzev samo ove konstatacije teško bi se moglo reći u kojim se to kasnijim periodima sekundarno koristio klasično-civilizacijski građevinski materijal. I prilikom iskopavanja

su slobodno lutala poljima. No, na povratku iz Dalmacije kod Blatnog ih je jezera iznenadio Tiudimer i nanio im težak poraz, zarobivši Hunimunda i prisilivši ga na savez. Ipak je ovaj napad izgleda više bio usmjeren na sjeverozapad provincije, nego na sjeveroistok.

[9] Kellner 1895, 163.

[10] Kellner 1895, 168: *Tehnika poda s mozajikom slika 8.a dobra je; veoma su spomena vrijedni kasniji popravci, koji se vigjaju i na slici, pri kojima se nije gledalo na stariji urnek mozajika, te su po načinu jednostavnih mozajika sa zagvozdicama dosta priprosto izvedeni. I iz toga može se izvesti poduže trajanje i polaganje propadanje rimskih gragjevina u Ilidžama.*

objekta A (*villa urbana*) na lokalitetu *Aqu(a)e* u gornjem sloju jednog znatno manjeg dijela prostora na kojem se nalazila *villa urbana* u epohi klasične civilizacije, konstatirano je postojanje stambene zgrade koja je izgrađena nad ili u ostacima već razrušene vile.[11] Za sada je nepoznato kada je ova naknadna zgrda podignuta. Naknadni objekt je mogao biti izgrađen i neposredno nakon što je grad *Aqu(a)e* bio u potpunosti dezavuiran kao naseobinsko sjedište (bilo usljed osvajačkog razaranja i pljačke, bilo usljed postupne kasnoantičke dekadencije, bilo usljed povlačenja stanovništva na uzvišenja) ili je pripadao onoj već konstatiranoj naseobini iz IX i X st. ili je možda nastao u nekom još kasnijem vremenu.

Nejasno je da li bi se nastanak ostave metalnih predmeta sa poljoprivrednog gazdinstva na lokalitetu Stup, koje je funkcioniralo u vrijeme postojanja i grada *Aqu(a)e* i istoimene municipalne jedinice (i to sigurno krajem III i početkom IV st. n. e.), mogao povezati sa nekom nesigurnom situacijom koja je zahvatila akvesijenski prostor, možda upravo krajem IV st. n. e.[12]

Za razliku od prostora samoga grada *Aqu(a)e*, na sarajevskom području (odnosno ageru akvesijenske municipalne jedinice) najmlađi antički novčić pripada emisijama istočnorimskog dominusa Justinijana. Evidentirana kasnoantička naseljenost na lokalitetu Ilinjača, Kotorac, postojanje ranoromejske utvrde na Debelom Brdu kao i niz nalaza kasnoantičke provenijencije dokazuju da se i nakon eventualnog gotskog osvajanja i pustošenja *Aqu(a)e*, domaće stanovništvo ipak na sarajevskom području na neki način konsolidiralo. Rimska vlast se na ovom području, i

[11] Pašalić 1959, 125: *Prostorije 15 i 16 naknadno su ugrađene i poremetile su osnovu čitavog trakta iskokom u sjevernom zidu i sužavanjem susjednih odjeljenja. U toku svog dugog postojanja zgrada je nesumnjivo doživljavala i mnoge druge promjene svoga plana i rasporeda.*
Basler 1972, 42: *U gornjem građevinskom stratumu objekta "A" na Ilidži kod Sarajeva, rimske stambene zgrade iz III vijeka, zapažena je jednostavna zgrada u obliku izduženog pravokutnika, podijeljena u dvije prostorije. Drugi detalji ostali su nepoznati. Zgrada je bila podignuta kada se građevina iz III vijeka, sa atrijem i podovima od mozaika, već nalazila u ruševinama pod zemljom.*

[12] Čremošnik 1930, 222: *Iz brižljivo naslaganog i uređenog poklada kraj kuće možemo zaključiti da su stvari poklada namjerno smještene u zemlju prilikom kakve prijeteće opasnosti. Vlasnik ih je smjestio u jamu i zakopao ih, da ih digne, kada se opet vrati, ali se više nije vratio. Upada u oči da kraj tolikog poljskog oruđa u pokladu nema nijedne motike, bez kojih sigurno nije bilo nijedno gospodarstvo, nema čekića koji uz svrdlove i kovačka kliješta bezuvjetno spadaju, nema nijednog lonca koji su sigurno bili u kuhinji kraj bakrača i tava. Vidi se da je vlasnik u ovu jamu sakrio samo jedan dio svoga pokretnog imetka. Drugi dio je sakrio na drugo mjesto, ili ga, pošto u opasnosti valjda nije imao vremena da kopa dvije jame, uopće nije sakrivao, nego ga je ponio sa sobom. Izgleda kao da je u brzini natovario ono što je mogao natovariti, a ostatak je brže bolje zakopao u zemlju. Interesantna pojava u pokladu je mač. Okolnost što je mač zakopan zajedno sa drugim stvarima u zemlju možemo tumačiti time da onaj, ko je poklad zakopao, nije bježao pred ratnom opasnošću, ili možemo tumačiti i time da mu mač nije služio kao oružje, nego samo kao luksuzan predmet ili kao uspomena, a za odbranu da se je služio drugim oružjem, na pr. kopljem, strjelicom ili iz blizine nožem. Moglo bi se misliti na to da je mač vlasniku bio samo uspomena na vojnu službu u konjici, pošto po svojim dimenzijama odgovara maču rimske konjice.*

pored svih problema koje su izazivala kretanja različitih vojski, upadačkih invazora, pljačkaških skupina pa i kompletnih naroda koji su posebno bili izraženi krajem IV i početkom V st. n. e. ipak uspjela održati. Jedno vrijeme je provincija Dalmacija, a sa njom i sarajevsko područje, bila i u okvirima domene kojom su upravljali faktički samostalno Marcelin i Julije Nepot. Nakon 480. god. n. e. sarajevsko područje se našlo u okvirima kraljevstva Odoakara, a nedugo kasnije i pod upravom ostrogotske dinastije Amala i njihovog kraljevstva.[13]

O dobu vladavine ostrogotske dinastije Amala na sarajevskom području svjedoči gravirana gema sa latinskim monogramom ostrogotskog kralja Teodorika, navodno nađena na području Sarajeva.[14] Jedini nalaz gotske materijalne kulture pronađen na sarajevskom području (ulica Ćemaluša, općina Centar) je karika životinjskog stila izrađena od brončane žice.[15] Uslijedilo je višedecenijsko razdoblje mira, sa obnovom antičkih tradicija i privremenim zaustavljanjem dalje destrukcije civiliziranog načina života. Međutim, ako se situacija pod Amalima bila unekoliko stabilizirala, teško je pretpostaviti da je došlo do obnove onakvog gradskog načina života na lokalitetu *Aqu(a)e*, kakav je bio prije III pa i u prvoj polovici IV st. n. e. Pitanje je da li je uopće preživjela i akvesijenska municipalna jedinica kao upravno-teritorijalna cjelina ili je ona bila transformirana ili zamijenjena sa nekom novom upravno-teritorijalnom jedinicom. Uostalom, otvoreni i ravničarski plato lokaliteta *Aqu(a)e* u novonastalim uvjetima nesigurnosti, ratovanja i naglih promjena nije više bio primjeren kao lokalno središte, koje se moralo prebaciti na neko prirodom zaštićenije, teže pristupačnije i zatvorenije uzvišenje, koje uz to ima i odličnu stratešku poziciju i pruža dobar vidik nad okolnim zonama i putevima koji u njih vode i kroz njih prolaze. Sličnu sudbinu kao lokalitet *Aqu(a)e* su u ovom periodu doživjela i druga sarajevska ravničarska i otvorena naselja kao što je ono u Centru, koje se ranije pružalo od Koševskog potoka pa sve do današnjeg kampusa Univerziteta i željezničke stanice. Naselja su se ponovo povukla u oblasti metalnodobne gradinske naseobinske kulture.[16]

[13] I Odoakarova, i kasnija uprava Teodorika Amala i njegovih nasljednika u Kraljevstvu Italije (*Regnum Italiae*) nalazila se pod formalnom vrhovnom vlašću cara u Konstantinpolisu.

[14] Evans 1885, 22–23; CIL03 10188,01 = EDCS-ID: EDCS-31300315; Miletić 1984, 376.
A o navedenom nalazu u kontekstu nalaza nakita i ostrogotske vladavine u provinciji Dalmaciji v. Uglešić, 1990; Uglešić 1991; Uglešić 1996; Uglešić 1996a.

[15] Sergejevski 1947, 42–43.

[16] Ćeman 2000, 156: *Povijesna događanja na ovom području donijela su veoma interesantan obrat. Navedena seoska naselja, a prije svega gradine (castella i oppida), autohtonog stanovništva bila su tokom stoljeća rane antike marginalizirana u sjeni kolonije Aqu(a)e S... Međutim, u kasnoj antici, tj. u nemirnom i nesigurnom 5. i 6. st., ta ista naselja poslužila su kao skloništa – pribježišta (refigiji – refugia), upravo stanovnicima navedene kolonije i obrtničkih i trgovačkih naselja i seoskih gospodarstava. Time je nastavljen naseobinski kontinuitet ovih tačaka i prostora kroz krizno vrijeme kasne antike do u rani srednji vijek.*

Sarajevsko područje je inače imalo vrlo razvijenu i gustu mrežu gradinskih naselja još od eneolitika pa sve do uspostave rimske vlasti, sa naseobinskim kompleksom Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar kao svojim najvećim i najvažnijim dijelom.[17] I u vrijeme epohe klasične civilizacije, iako su se središta naseljenosti premjestila u pitomije i otvorenije zone ravnica, ipak ta mreža nije mogla biti potpuno napuštena niti zanemarena. Dobar primjer pruža upravo Debelo Brdo čiji je strateški položaj, ali i višemilenijumska tradicija naseljenosti nisu mogli biti zanemareni, pa je i u stoljećima stabilne rimske vlasti od I do IV st. tamo postojala utvrda koja je vjerojatno pokazala svu svoju korisnost u vrijeme rasapa balkanskih provincija sa kraja IV i početka V st. n. e. I onda su u V i VI st. pojedina mjesta iz te nekadašnje predrimske gradinske mreže poslužila kao refugiji za lokalno stanovništvo, ponovno postajući i središta naseljenosti. U prvom redu, pored spomenutog Debelog Brda, bitno mjesto je postalo i naselje Gradac na Ilinjači u Kotorcu.[18] Prilikom iskopavanja ovog lokaliteta refugija i naselja aktiviranog ponovo u kasnoj antici, pronađeni su i ostaci ranokršćanske crkve. Ovo uzvišenje u Kotorcu, u blizini rijeke Željeznice, nalazi se jugoistočno od lokaliteta *Aqu(a)e*, možda je poslužilo i kao refugij stanovnicima samoga grada *Aqu(a)e* i neposrednih sela i vila. Izbor uzvišenja, koje je isto bilo ranije metalnodobno gradinsko naslje, na Kotorcu za kasnoantičko naselje je bio vrlo smišljen potez jer je pored strateške pozicije koja nudi i dobru zaštitu, ovo mjesto imalo direktni vizuelni kontakt sa naseljem na Debelom Brdu.

Iz ovog perioda možda potiče i nalaz komada cigle sa ugraviranim krstom, sa lokaliteta koji je prije moderne urbanizacije Marin Dvora bio zvan "Vasiljeva bašta" (danas područje zgrada Vijeća ministara Bosne i Hercegovine[19] i Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, općina Centar Sarajevo). Oblik ugraviranog krsta sa širokim završecima krakova se pojavljuje već početka IV st. n. e, a pošto je odlomak

[17] O gradinskim naseljima u sarajevskom području v. Mesihović 2007; Mesihović 2008.
O naseobinskom kompleksu Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar v. Fiala 1889, 92–93; Fiala 1890, 212–220; Fiala 1891, 424–431; Fiala 1894, 107–140; Fiala 1895, 123–137; Fiala 1896, 97–107; Ćurčić 1908, 364–365; Sergejevski 1947, 39–40; Basler 1972, 55–56; Čović 1976, 75, 78, 98; 193–194; Čović 1976a, 105–115+Tab.I-III; Čović 1983, 170–182; Čović 1983a; Čović 1983b, 390–412; Čović 1987; Sakellarakis, Marić 1975, 153–156; Fekeža 1983 (neobjavljeni dnevnik rada sa iskopavanja na Debelom Brdu juli–august 1983. god); Arheološki leksikon BiH, Tom III 1988, 42; Mesihović 2007; Mesihović 2007a, 941–988; Mesihović 2008; Mesihović 2011a; Mesihović 2012.

[18] O lokalitetu Ilinjača Kotorac i njegovoj eventualnoj vezi sa Porfirogenitovom v. Ćurčić 1908, 364; Korošec 1940, 77–81; Čremošnik 1950, 385–389; Benac 1963, 25–31; Čović 1965, 73; 79; 84; Čović 1966, 9–17; Ferjančić 1959, 58; Rusković 1987; Fekeža 1990; Čače 1998, 27–28; Mušeta Aščerić 2006, 135–136; 138–140; Mesihović 2010.

[19] Oficijelno se taj visoki poslovni objekt danas zove "Zgrada prijateljstva između Grčke i Bosne i Hercegovine".

cigle sa slikom krst nađen u blizini ranoromejskog novčića koji je emitiran u vrijeme vladavine istočnorimskog cara Justina, moglo bi se i pretpostaviti kako i ovaj odlomak potiče sa kraja ostrogotske vladavine ili sa početka Justinijanove rekonkviste. Sarajevsko područje našlo se pod istočnorimskom (romejskom) kontrolom već sa počecima velikog rata koji je Justinijan poveo protiv Ostrogotskog kraljevstva.[20] Po svemu sudeći, otpora nije ni bilo. Ali to ne znači da je sarajevsko područje moglo računati na dugoročni mir ili nastavak obnove i daljeg razvitka kasnoantičkog načina života. Za razliku od prve polovice VI st. za romejske vladavine dolazi novo doba neizvjesnosti i nesigurnosti. Novi opasni neperijatelj postaju zajednice slavenskih govornika koje sa sjevera upadaju u preostalo iliričko područje, Meziju, Trakiju, Makedoniju. Možda su neki od tih napada, upada i prepada zahvatali i sarajevsko područje, koje je bilo na sjeveroistoku provincije Dalmacije.[21] Utvrde i naselja na Debelom Brdu i Kotorcu se dodatno utvrđuju i ulaze u sustav Justinijanovog limesa. Ovaj sustav utvrda je trebao imati defanzivnu ulogu odbrane strateških pozicija i kao refugij za okolno stanovništvo za očekivane napadačke inkurse slavenskih, kutrigurskih i na kraju i avarskih zajednica. Debelo Brdo bi tako pokrivalo istočni dio sarajevskog polja, a Kotorac zapadni dio sarajevskog polja. Takav sustav je omogućavao nastavak kasnoantičkog načina života, o čemu ilustrativno svjedoči keramička posuda sa latinskim zapisom na sebi, a koje je pronađena na Debelom Brdu.[22] Tako i ovi oskudni nalazi potvrđuju da i u V i VI st. n. e. ne nastupa nikakav hijatus u naseobinskoj kulturi življenja na sarajevskom području ili njegovom svođenju na samo razbacane malobrojne ruralne, stočarsko-metastazičke ili izolirane ratarske

[20] Ovaj rat traje od 535. do 554. god. i donio je stravična razaranja sa golemim žrtvama Italiji.

[21] Provincija Dalmacija je, od kada je pala pod romejsku vlast, bila izložena, istina znatno manje nego donjopodunavske, središnjo i istočno-balkanske oblasti upadima barbara. Barišić et al. 1955. Prokopije iz Cezareje (*Προκόπιος ὁ Καισαρεύς; Procopius Caesariensis*; živio 500. – cc. 554. god.) je u historiji Gotskog rata (III, 40, 7) zapisao kako su 550. god. Slaveni prešli Dunav sa namjerom da napadnu Solun, ali su saznavši o tome da romejski zapovjednik vodi brojnu vojsku, odustali su od pohoda na Solun. Umjesto toga su, prešavši redom sve ilirske planine, pojaviše se u Dalmaciji. Najvjerojatnije su u ovom slavenskom upadu ponajviše upravo stradali pojedini predjeli današnje Bosne i Hercegovine. Ovaj napad je ustvari jedan od ogranaka rasprostranjenog slavenskog upada na romejski Balkan (čak sve do Dugog zida, prve linije odbrane samog Konstantinopolisa) iz 550/551. god. n e. Po Prokopiju su Slaveni tada počinili *strahovita nedjela po čitavoj Europi (misli se na romejski Balkan op. a.), pljačkajući tamošnje krajeve, ne putem prepada nego prezimljujući kao u sopstvenoj zemlji*... Menander Protektor / Zaštitnik (Μένανδρος Προτήκτωρ ili Προτέκτωρ; ranoromejski historičar iz sredine VI st.) spominje kako je avarski kagan Bajan u vrijeme borbi za Sirmijum (568. god.) naredio da 10 000 Kutrigura pređu rijeku Savu i da pustoše predjele provincije Dalmacije. Ovaj upad je sigurno zahvatio današnju sjeveroistočnu Bosnu.

[22] *ILJug* 01 93 = AHB p 117 = *AE* 1948, 244 = EDCS-ID: EDCS-10000201 = HD021897 = TM182016; Sergejevski 1947, 39–40; Škegro 1999, 251; Ćeman 2000, 160; Mesihović 2007a, 899; Mesihović 2008a, 32–33; Šačić Beća 2020, 231–232.

zajednice. Činjenica je da je u kasnoj antici u odnosu na ranija stoljeća opao kvalitet naseobinske kulture življenja, možda i zbog eventualnog zauzimanja *Aqu(a)e* i napuštanja ravničarskih predjela kao središta za stanovništvo koje je naseljavalo sarajevsko područje. Uostalom, takav pad nije bio svojstven samo sarajevskom području nego i okolnim prostorima, posebice onim udaljenijim od priobalja. Vjerojatno je u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku i broj stanovnika bio manji u odnosu na epohu klasične-civilizacije.

Nisu samo novi ratovi doprinijeli ponovom rasapu balkanskih provincija, depopulaciji, pojavi kolektivnog straha, stresa i osjećaja kontinuirane nesigurnosti, nego i pojava ubilačke pandemije koja se naziva "justinijanska kuga" i koja je harala Mediteranom, Europom, Arabijom i Srednjom Azijom od 541. do 549. god. n. e. Ova pandemija je ostavila za sobom duboke ožiljke na brojnost populacije i njenu biološku snagu i otpornost, i imajući duboke ekonomske, društvene, političke, religijske i kulturološke učinke. Sigurno su i tadašnji stanovnici sarajevskog područja bili pogođeni ovom pandemijom.

Usložnjavanju sigurnosne situacije je dodatno doprinijela pojava nomadskog azijskog naroda Avara, koji su do 580. god. n. e. uspostavili hegemoniju svoga Kaganata nad konglomeratom raznoraznih turkijskih, slavenskih, germanskih, npr. Gepidi – i iransko-sarmatskih naroda te preostalih Panonaca i Dačana i dovedenog, kao zarobljenika, balkanskog stanovništva. Provincija Dalmacija je posebice teško bila pogođena pohodom vojski Avarskog Kaganata sa samoga kraja VI st. n. e.[23] I u sačuvanoj epistularnoj građi pape Grgura I Velikog može se naići na zanimljive informacije o stanju u provinciji Dalmaciji upravo u periodu kada se dogodio i kaganov pohoda na provinciju Dalmaciju.[24] U pismu (X, 36, iz jula 600. god.) Maksimu, episkopu provincijske prijestolnice Salone, Grgur I izjavljuje kako je on, zbog slavenskog naroda (*...Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, affligor vehementer et conturbor...*), od kojeg su oni, tj. stanovnici Dalmacije, u velikoj opasnosti, iznimno

[23] Theophy. 7. 12. 1–9; Theop. AM 6091; Anast. AM 6090; Georg. Cedren. AM 6090.

[24] 1.29. Natalu, episkopu Salone; 1.20. Honoratu, đakonu Salone; 1. 28. Sebastijanu, episkopu Risinium; 1. 38. Malhu, episkopu Delminija; 2. 18. Natalu, episkopu Salone; 2. 19. svim episkopima Dalmacije; 2. 20. Antoninu, podđakonu; 2. 46. Ivanu, episkopu Ravene; 2. 52, Natalu, episkopu Salone; 3. 8. Natalu, episkopu Salone; 3. 9. Antoninu, podđakonu; 3. 22. Antoninu, podđakonu; 3. 47. sveštenstvu salonitanske crkve; 3. 32. Honoratu, arhđakonu Salone; 4. 10. svim episkopima Dalmacije; 4. 20. Maksimu, koji pretenduje u Saloni; 4. 47. Sabinijanu, đakonu; 5. 21. carici Konstantini Augusti; 6. 3. Maksimu od Salone; 7. 25. Maksimu od Salone; 6. 26. Salonitancima; 6. 27. sveštenstvu i narodu Jadera; 7. 17. Sabinijanu, episkopu Jadera; 8. 10. Sabinijanu, episkopu Jadera; 8. 24. Sabinijanu, episkopu Jadera; 9. 5. Marcelinu, prokonzulu Dalmacije; 9. 9. Kaliniku egzarhu Italije; 9. 10. Marinijanu, episkopu Ravene; 9. 41. pisaru Julijanu; 9. 67. Konstanciju, episkopu Milana; 9. 79. Marinijanu, episkopu Ravene; 9. 80. notaru Kastoriju; 9. 81. Maksimu, episkopu Salone; 9. 82. Anatoliju, konstantinpoljsku đakonu; 9. 125. Maksimu, episkopu Salone.

ojađen i uznemiren, i kako pati u njihovoj patnji, i kako su Slaveni već preko Istre počeli ulaziti i u Italiju. Ovo je ustvari bio odgovor na pismo samoga Maksima, koje je u donio presbiter Veteran, i u kojem se vjerojatno govorilo o sve većoj opasnosti od Slavena.[25] Nepoznato je da li je vojska Kaganata prilikom ovog pohoda prošla i kroz sarajevsko područje, i ako jeste da li su bile napadnute i eventualne zauzete tamošnje utvrde.[26] Kaganov pohod sa kraja VI st. ipak nije doveo do okupacije teritorije, i tek je nešto kasnije, kada je za vrijeme careva Foke i Heraklija došlo do konačnog sloma romejske odbrane na Dunavu i sjeveru, Kaganat započeo i sa okupacijom teritorije. To je bilo praćeno i sa naseljavanjem, poglavito slavenskih govornika. Prestanak funkcionalne romejske vlasti nad unutrašnjošću provincije Dalmacije, samim tim i u sarajevskom području, u prvim decenijama VII st. označava i konačni kraj antičkog razdoblja i početak nove, srednjovjekovne epohe.

Sudeći po tome što je u troski na lokalitetu Blagaj – Japra pronađen novac cara Foke[27], a u Đelilovcu na Lašvi pronađen zlatnik cara Heraklija,[28] možda bi se moglo pretpostaviti da glavna invazija i naseljavanje nisu zahvatili provinciju Dalmaciju odmah poslije 602. god.[29] Znači, tijekom Fokine vladavine i bar na početku Heraklijeve vladavine još uvijek je bilo cirkulacije romejskog novca cirkulacije, pa bi se moglo pretpostaviti da je još uvijek funkcionira provincijski sustav u unutrašnjosti provincije. Ako se romejska vlast osjećala i bila još uvijek funkcionalna u rudonosnom području Japre na sjeverozapadu Bosne i u lašvanskom porječju, onda je ona još uvijek postojala i na sarajevskom prostoru. Do invazije, sustavnog rušenje sustava

[25] U pismu (9.9) Kaliniku, novom romejskom egzarhu Italije, Grgur I. mu čestita nad njegovim pobjedama nad Slavenima (*de Sclavis*).

[26] Dostupni narativi koji spominju i opisuju pohod kagana na kontinentalnu unutrašnjost provincije Dalmacije sa samog kraja VI st. navode po imenu samo jednu osvojenu lokaciju i koju još različito nazivaju kao Bogkeis / Vogkeis, Balkes / Valkes, Balea, Balbe / Valve. Što se tiče ostalih osvojenih lokacija, Teofilakt Simokata navodi da je riječ o 40 utvrda, po Teofanu to je 40 gradova (polisa), po Anastaziju je riječ o 40 gradova (civitatesa), i po Georgiju Kedrenu to su samo gradovi (polisi) okolni Balbeu. Sudeći po navedenim određenjima, u ovom golemom invazorskom poduhvatu Kaganata, prostori duboke kontinentalne unutrašnjosti provincije Dalmacije su prilično stradali. Osvojena, opljačkana i vjerojatno razorena su i ona veća naselja koja su ili preživjela ili se obnovila od stradanja u onom nemirnom i stresnom vremenu koje je nastupilo nakon katastrofe kod Hadrijanpolisa 378. god. Moguće je da su neka od ovih naselja u ovo vrijeme bila i određena upravna, pa i urbana središta. Moguće je da je među ovim neimenovanim naseljima bilo i refugija u koje se preseljavalo da prebiva ili samo sklanja iliroromansko stanovništvo. Moguće je da je među osvojenim naseljima bilo i onih utvrda koja je u kontekstu stvaranja limesa u dubini podizao ili obnavljao Justinijan.

[27] Bojanovski 1999, 150; Mesihović 2014, 722–723.

[28] Kraljević 1980, 85; Škegro 1999, 48.

[29] Kada se desila pobuna vojske na Dunavu, odlazak te vojske prema Konstantinopolju i svrgavanje i likvidacija cara Maurikija.

romejske vlasti, uspostave vlasti Kaganata, a sve to praćeno i sa naseljavanjem doseljenika u unutrašnjosti provincije Dalmacije je došlo u drugoj ili trećoj deceniji VII st., sigurno prije avarsko-slavenskog poraza kod Konstantinpolisa 626. god. n. e. I sarajevsko područje, odnosno tamošnja naselja i stanovnici su vrlo vjerojatno osjetili razaranja tijekom ove invazije, o čemu bi možda govorile određene indikacije pronađene prilikom arheoloških istraživanja na lokalitetima Ilinjača – Kotorac i Debelo Brdo, gdje su se, po svemu sudeći, nalazili najbitnije naseobene pozicije druge polovice VI st. n. e.[30] Naravno, ovi tragovi požara vjerojatno pripadaju dobu kada su Avari sa Slavenima osvajali Gornju Bosnu, ali ne bi trebalo odbaciti ni druge mogućnosti da su nastali ranije, pa i kasnije u odnosu na drugu i treću deceniju VII st. n. e.

Oskudni nalazi omogućavaju tek neke okvirne pretpostavke o tome šta se dešava u ranom srednjem vijeku na prostoru koji je pripadao akvesijenskoj jedinici municipalne autonomije. Starosjedilačko stanovništvo nije uništeno niti raseljeno nego se našlo izmiješano sa doseljenicima. O etničkim i kulturološkim različitosti, ali koje ipak kroz historijske etape i epohe održavaju i neku vrstu kontinuiteta na sarajevskom područje najbolje svjedočanstvo nudi golema, danas nažalost, već zaboravljena nekropola Varošište – Mihaljevići, u kojoj je Nada Miletić uspjela istražiti, i to na samo jednom dijelu potencijalnog arheološkog nalazišta, 160 grobova koji pripadaju različitim epohama (klasično-civilizacijskoj, kasnoj antici i svim fazama srednjovjekovnog razvitka), i Akvesijancima, i Kateranima i Slavenima i Vrhbosancima.[31]

I to bi mogao biti neki dokaz suživota ostvarenog na ovom području u jednom prijelomnom povijesnom trenutku. Na kontinuitet i miješanje starosjedilačkog stanovništva i doseljenika ukazivali bi i nalazi iz iskopanog već spomenutog poljoprivrednog gazdinstva sa lokaliteta Stup. Alatke i drugi metalni objekti pronađeni na ovom lokalitetu imaju upadljivu sličnost sa istovrsnim predmetima iz znatno kasnijih

[30] Fekeža 1990, 161: *Na pojedinim mestima u crkvi otkriveni su dosta debeli slojevi gara na podu, tj. na samom dnu nasutog urušenog materijala. Iako je u tom nanosu bilo i savremenog otpada, ipak izgleda da je gar iz vremena rušenja crkve. U istočnom delu, tamo gde je pod propao, izrazitiji tragovi gara nisu konstatovani. Intenzivni gar nalažen je uz spoljnu stranu crkve kod severnog i zapadnog zida, i to na nivou prvobitne površine zemljišta. Gar je bio prekriven kamenjem i malterom od urušenih zidova crkve i bedema.*

Fekeža 1983 (neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja na Debelom Brdu juli – august 1983. god), str. 17: *...mereno od ivice zida, tj. na mestu na kojem se u profilu očiteje kraj zida bilo je gara.*; str. 19–20: *Na vanjskom delu / južnom delu zida / prilikom njegovog potpunog čišćenja, uočava se trag gorenja / crni se od tragova gara / i to na visini od otprilike 0,40–0,90 m / mereno od rizalita/što se može videti i na slici br. 29 i dijapozitivu br. 13, kao i na izradjenoj skici br. 7 /...Sa južne spoljne strane zida, otprilike na nivou rizalita ispod paljevine bio je sloj finog luga / pepela / od sagorenog istucanog krečnjaka. Prema tome požar je bio dosta jakog intenziteta.*; str. 21: *I u ovoj sondi se pokazao sloj paljevine, gara koji je ovde bio vrlo intenzivan i debeo oko 0,30 m.*

[31] Miletić 1955; Miletić 1956; Miletić 1961.

perioda.[32] U srednjem vijeku, vidljivo je kako postoji i neki kontinuitet u mjestima koja se koriste za naseljavanje i prebivanje, pa i podizanje naselja u odnosu na ranije periode. To se manifestira i u postojanju naselja koja su se razvila na mjestima kasnoantičkih utvrda i refugija, mjestima ranijih klasično-civilizacijskih nastambi koje bi još uvijek pružale mogućnosti za stanovanje ili bar prebivanje, oko crkvenih zgrada i drugih objekata. Klasično-civilizacijsko nasljeđe u srednjovjekovnoj epohi se ogleda i u tome što je njegova materijalna zaostavština masovno korištena i u kasnijim gradnjama, i to ne samo u sekundarnoj, nego i u tercijarnoj upotrebi. Klasično-civilizacijski materijal, nastao u vremenu postojanja akvesijenske municipalne autonomije je nesumnjivo bio tako dobrog kvaliteta da se smatralo shodnim, da u epohama primitivnijeg načina života, nižih civilizacijskih dostignuća i slabijih moralno-vrijednosnih shvatanja, bude korišten za nove gradnje, posebice one koje bi bile simboli ili veličali nove sustave i promjene identitetskih kodova kod potčinjenog stanovništva. Sekundarna i tercijarna upotreba nije nekada morala biti posljedica dobre kvalitete klasično-civilizacijskog materijala, niti slabijih sposobnosti, manje kreativnosti i lijenosti majstora i radnika iz srednjeg vijeka ili ranoosmanskog perioda, nego i želje naručitelja novih objekata da se

[32] Čremošnik 1930, 222: *Veliki broj srpova u jednoj kući dokazuje da je bila ili porodica mnogobrojna, ili da je vlasnik držao robove za poljske radove. Na veliki broj kućne čeljadi pokazuje i veličina bakrača i tava. lz oblika kosa i sjekira, možda i srpova, može se zakijučiti da vlasnik nije bio koji doseljeni romanski kolonista, nego da je pripadao domaćem ilirskom elementu, koji je zadugo zadržao stare oblike alata. Da se je inače služio i tekovinama rimske civilizacije vidimo po staklenim predmetima i kaseroli koja je tipično italski produkat, ma da je naš primjerak pravljen možda u zemlji kao imitacija italskih kaserola, jer nema tvorničkog žiga. Kovačka kliješta i komad neprerađenog gvožđa, dalje tesle, skoble i svrdlovi nameću zaključak da je zemljoradnik većinu oruđa od gvožđa i od drveta izrađivao sam u svojoj kući. Mora, dakle, da je bilo zanatlijstvo na selima slabo razvijeno, dok je zemljoradnik bio ujedno i zanatlija. U doba rimskog carstva takvih primitivnih prilika ne bi očekivali, jer smo navikli smatrati to doba kao doba visoko razvijene gospodarske kulture. Izgleda, ipak, da su naša sela u ono doba živjela još prilično primitivnim gospodarskim životom. Upadna sličnost izvjesnih predmeta našega nalaza sa istim predmetima današnjice, kao što na pr. oblici sjekira, zupčasti srpovi, verige, bakrači i t. d., potvrđuju kontinuitet obzirom na materijalnu kulturu kroz duga stoljeća, što povlači za sobom i kontinuitet obzirom na stanovništvo. Kada su Slaveni doselili u današnje postojbine, nisu uništili ili protjerali staro stanovništvo, inače bi bile iste forme kod tolikih predmeta svakidašnjeg života nerazumljive. Novo doseljeno stanovništvo mora da je živjelo pomiješano sa ostatcima starosjedilaca i preuzelo od njih mnogo štošta i obzirom na oblik alata i obzirom na ostalu materijalnu kulturu. Opažanje obzirom na kontinuitet materijalne kulture i kontinuitet stanovništva nije novo. C. Patsch ukazuje na sličnost današnje ženske nošnje u Hercegovini sa ženskom nošnjom na rimskim nadgrobnim spomenicima*1*) dalje na običaj bacanja novca u vrela („stipem iacere“), raširen u Bosni u rimsko doba, a jednako dobro poznat i danas2) C. Truhelka iznosi neobičan oblik iz staroga vijeka poznate frigijske kape u današnjoj ženskoj nošnji kod Srebrenice3) i t. d. Sva ta opažanja dokazuju da seoba naroda ne znači potpuni lom i brisanje staroga života, nego da se je taj život u mnogom pogledu produžio sve do danas*. (1 Wiss. Mitt. knj. IX str. 240 sl. i knj. XII str. 120 sl. Fusnota je iz originalnog teksta G. Ćremošnika.; 2 Glasnik zemalj. muzeja knj. XXXI (1919) str. 97 sl. z) Glasnik knj. VI (1894) str. 89 sl. Fusnota je iz originalnog teksta G. Čremošnika.; 3 Glasnik knj. VI (1894), 89 sl. Fusnota je iz originalnog teksta G. Čremošnika.

zatru vizualni tragovi prisustva klasične civilizacije ili bilo čega što su oni smatrali pod onim pežorativnim nazivom "paganstvo".

U ranom srednjem vijeku svoje kontinuirano postojanje nastavlja i naselje na Kotorcu, koje se identificira sa "gradom" Katera (*Κάτερα*) kojeg u "zemljici Bosni" spominje Konstantin Porfirogenit na samom kraju 32. poglavlju svoga spisa o narodima koji je u zapadnoj novovjekovnoj historiografiji nazvan *De administrando imperio*. Ako je sarajevski Kotorac uistinu Porfirogenitova Katera, onda bi se moglo tvrditi kako je ovo kasnoantičko naselje, mogući surogat grada *Aqu(a)e*, preživjelo sve do prve polovice X st. U srednjem vijeku, sve do osmanskog osvajanja, postojalo je i naselje na onom mjestu oko Koševskog potoka pa sve do Marin Dvora gdje je egzistiralo i klasično-civilizacijsko naselje koje je ustvari i samo bilo direktni nasljednik metalnodobnog naseobinskog kompleksa Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar.

Prilikom prve arheološke kampanje na lokalitetu *Aqu(a)e*, pronađen je i keramički i metalni materijal koji je nastao u ranom srednjem vijeku.[33] Tamo pronađeni ranosrednjovjekovni nakit, koji najviše tipoloških analogija ima sa tadašnjom Dalmacijom[34], može se datirati u period IX – X st. I. Čremošnik smatra da u *ovo doba od X vijeka nadalje spadaju i nalazi keramike nađeni u Ilidži*. Navedeni nalazi bi možda ukazivali i na korištenje zdanja i zgrada klasično-civilizacijskog grada *Aqu(a)e* ili bar njihovog njihovog materijala (za nove nastambe ili neke druge svrhe bitne za tadašnje stanovnike) i u ranom srednjem vijeku, i to u kontekstu simbioze starosjedilačkog iliroromanskog i iliroarbanaškog življa i avaroslavenskih doseljenika u novi, iliroslavenski etnički kompleks. Tako bi se moglo govoriti i kako je u IX i X st. na području nekadašnje *Aqu(a)e*, postojala ranosrednjovjekovna nastamba o kojoj apsolutno se više ništa ne zna. U ovom kontekstu je zanimljivo i da se Katera kao prepoznatljivo bosansko naselje spominje za prvu polovinu X st. Potrebno naglasiti da su tijekom srednjeg vijeka, a posebice u njegovim prvim stoljećima, arhitektonski i građevinski ostaci iz epohe klasične civilizacije bili prisutni na površini, nadasve u samom upravnom i urbanom središtu *Aqu(a)e*. Bili bi vidljivi i ceste, i bedemi i zgrade, ili bar ono što je očuvanije od njih, spomenici i slično. Moguće je da su neki od tih objekata, koji bi bili uslovniji za stanovanje ili bi bili dorađeni za stanovanje. Ustvari, najveća devastacija tih objekata nastupa u kasnom srednjem vijeku i ranoosmanskom periodu. Nažalost, ništa više od ovoga se ne može reći za ranosrednjovjekovne naseobine u dolini rijeke Željeznice. Inače, pisana i epigrafska građa koja bi davala bar neke informacije o Gornjoj Bosni za period VII – XI st. je više nego oskudna, znatno siromašnija nego u odnosu na period I – V st. n. e.

[33] Čremošnik 1950, 385–387.

[34] U odnosu na klasično-civilizacijsku epohu i općenito antičko razdoblje, u ranom srednjem vijeku Dalmacija je bila svedena na uski priobalni pojas i otoke od Kotorskog zaliva pa do Kvarnera.

Summary: Traces of Ending of Aqu(a)e, its Municipal Unit and the Ancient Way of Life in the Sarajevo Area

Aqu(a)e, located in the west of the Sarajevo field, in addition to being the urban and administrative center of its unit of municipal autonomy, was also, based on the current level of knowledge, during the period from 2th to 4th century the most important settlement on the territory of Upper Bosnia. The beginning of the end of the existence of the city of *Aqu(a)e*, started after the defeat of the Eastern Roman army at Hadrianapolis and devastation that rebellious Goths and other barbarians and provincials which joined them made over the greater part of the Balkan Peninsula and the Roman Danube area. Judging by the finds of coins, city of *Aqu(a)e* experienced a certain trauma in the last two decades of 4th century. It is possible to assume that *Aqu(a)e* was also conquered during period of Gothic attacks on Western Balkans and Pannonia. However, if that happened, Romanized population of Sarajevo area continued with a way of life adapted to new historical circumstances. The population centers of Sarajevo area retreat to the heights, to areas where prehistoric hilltops fortress once stood. Late antique fortified settlements also play the role of a refugium for local population. The two most famous such settlements are Debelo Brdo and Ilinjača on Kotorac, which dominate during the 5th and 6th century. After a period of peace and stability during Ostrogothic rule, political and military control over Sarajevo area passed to Eastern Roman Empire. The forts on Debelo Brdo and Ilinjača on Kotorec became an integral part of defensive network called Justinian's Limes. The situation became unstable again in the second half of 6th century. The province of Dalmatia, together with other Danube and Balkan provinces, were exposed to new attacks by barbarians, especially Slavs. The attacks intensified when the Avar Khaganate was established in the Danube region. In the second and third decades of 7th century, Eastern Roman defense collapsed and forts in Sarajevo area were captured. In the Early Middle Ages, a gradual symbiosis of natives and settlers began.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

AE	*L'Année Epigraphique* published in *Revue Archéologique* and separately (1888–).
AHB	S. Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Sarajevo 2011
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
EDSC	Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby
HD	Epigraphic Database Heidelberg
ILJug	*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*
TM	Trismegistos

Izdanja izvora / vrela

- Anastasius Bibliothecarius, *Theophanis Chronographia ex recensione Ioannis Classeni, volumen II. Preacedit Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica* (ed. I. Bekker), Corpus Scriptorum historiae Byzantinae, Bonnae 1841.
- Georgius Cedrenus, *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope, Vol. I – II*, (ed. I. Bekker) Bonn 1838.
- Gregorius I, *Documenta Catholica Omnia*. https://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/0590-0604,_SS_Gregorius_I_Magnus,_Registri_Epistolarum,_MLT.pdf , Preuzeto 1. VI. 2023. god.
- Gregory the Great, *Leo the Great, Gregory the Great, A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Vol. XII*, (translatio P. Schaff – H. Wace) New York – Oxford and London 1895.
- Jerome, *On Illustrious Men, (De Viris Illustribus),* (translatio E. Cushing Richardson), New York 2019.
- *Hieronymus*, *Hieronymus Snactus*, *Ecclesiae Patres Latini*, De Ecclesiae Patribus Doctoribusque, Documenta Catholica omnia, http://www.documentacatholicaomnia.eu/20_40_0347-0420-_Hieronymus,_Sanctus.html, 2006.
- Iordanes, *Romana et Getica*, (ed. T. Mommsen), Berolini 1882.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 1, Books 1–2: The Persian War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1914.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 2, Books 3–4: Vandalic War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1916.

- Procopius, *History of the Wars, Vol. 3, Books 5–6.15: Gothic War* (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1916.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 4, Books 6.16–7.35: Gothic War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1924.
- Procopius, *History of the Wars, Vol. 5, Books 7.36–8: Gothic War*, (translatio H. B. Dewing), Cambridge (Massachusetts) 1928.
- Theophanis, *Chronographia, vol I. Textum Graecum continens,* (ed. C. de Boor), Academia regia Bavarica, Lipsiae 1848.
- Theophanes Confessor, *The chronicle of Theophanes: an English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602–813)*, (translation H. Turtledove), Philadelphia 1892.
- Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813,* Cyril (translation C. Mango – R. Scott), Oxford 1997.
- Theophylactus Simocatta, *Historiarum libri octo*, (ed. I. Bekkerus), Bonnae / Bon 1834.
- Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, (translation Michael – Mary Whitby), Oxford 1986.

Literatura

- Arheološki leksikon 1988 – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, *Tom I–III; Mape 1-4*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988.
- Barišić *et al*. 1955 – F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 1*, Posebna izdanja CCXLI, Vizantološki institut 3, Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1955.
- Basler 1959 – Đ. Basler, Ruševine zgrade iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem, *Naše Starine* 6, 1959, 167–172.
- Basler 1972 – Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, 1972.
- Benac 1963 – A. Benac, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 1, Muzej grada Sarajeva, 1963, 25–31.
- Bojanovski 1999 – I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, u: *Radovi sa simpozijuma "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st." 8–11 XI 1973*, Muzej grada Zenice, 1999, 133–175.
- Ćeman 2000 – M. H. Ćeman, Res Publica Aquarum S... u: *Monografija Ilidža,* Općina Ilidža, 122–169.
- Ćurčić 1908 – V. Ćurćić, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 20 (3), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1908, 363–381+Tbl. I–II

- Čače 1998 – S. Čače, Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije: tragovi u toponimiji. *Folia onomastica Croatica* 7, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, 1998, 23–40.
- Čović 1965 – B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Arheologija XX,* Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1965, 27–145+Prl. 2.
- Čović 1966 – B. Čović, Novi podaci o praistorijskom naselju "Gradac" kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 2, Muzej grada Sarajeva, 1966, 9–17.
- Čović 1976 – Čović, *Od Butmira do Ilira,* Veselin Masleša, 1976.
- Čović 1976a – B. Čović, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga* 13, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1976, 105–115+Tbl. I–III.
- Čović 1983 – B. Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja-bronzano doba*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 114–190.
- Čović 1983a – B. Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – bronzano doba,* Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 433–457.
- Čović 1983b – B. Čović, Prelazna zona, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja-bronzano doba,* Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 390–412.
- Čović 1987 – B. Čović, Srednjobosanska grupa, u: Alojz Benac (ur.), *Praistorija Jugoslovenskih zemalja* – željezno doba, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 481–528+Tbl. LI–LIII.
- Čremošnik 1930 – G. Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 42 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1930, 211–225.
- Čremošnik 1950 – I. Čremošnik, Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas, *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S* 4–5, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1950, 383–395+Tbl. I–II.
- Gračanin 2005 – H. Gračanin, Huni i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 5, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Hrvatski institut za povijest, 2005, 9–47.
- Gračanin 2006 – H. Gračanin, Goti i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 6, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Hrvatski institut za povijest, 2006, 83–126.

- Evans 1885 – A. Evans, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III- IV)*, Nichols and sons, 1885.
- Fekeža 1990 – L. Fekeža, Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S. Arheologija* 45, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1990, 155–170.
- Fekeža 1983 – L. Fekeža, *Neobjavljeni dnevnik rada sa iskopavanja na Debelom Brdu juli-august 1983*, Gradski zavod za zaštiru i uređenje spomenika kulture u Sarajevu (Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo), 1983.
- Ferjančić 1959 – B. Ferjančić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, *Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut* 7, Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1959.
- Fiala 1889 – F. Fiala, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 1 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1889, 92–93.
- Fiala 1890 – F. Fiala, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 2 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1890, 212–220.
- Fiala 1891 – F. Fiala, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 3 (4), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1891, 424–431.
- Fiala 1894 – F. Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 6 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1894, 107–140.
- Fiala 1895 – F. Fiala, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 7 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1895, 123–137.
- Fiala 1896 – F. Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god.* 8 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1896, 97–107.
- Kellner 1895 – I. Kellner, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,*7 (2), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 161–198+Tbl. I–X.
- Korošec 1940 – J. Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichen vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina "Gradac" bei Kotorac, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,* 52 (1), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1940, 77–81.

- Kraljević 1980 – G. Kraljević, Antički novac s travničkog područja koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik,* 3 (16), Zavičajni muzej u Travniku, 1980, 85–94.
- Mesihović 2007 – S. Mesihović. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva, *Znakovi Vremena* 38, Ibn Sina (Naučnoistraživački institut), 2007, 154–164.
- Mesihović 2007a – S. Mesihović, *Desitijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.
- Mesihović 2008 – S. Mesihović, Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva* 5, Muzej Sarajeva, 2008, 3–9.
- Mesihović 2008a – S. Mesihović, INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, *Historijska traganja I,* Institut za historiju, Sarajevo, 2008, 9–68.
- Mesihović 2010 – S. Mesihović, Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda), *Hrvatski narodni Godišnjak* 57, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 2010, 20–29.
- Mesihović 2011 – Mesihović, *ANTIQVI HOMINES BOSNAE*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011. (AHB)
- Mesihović 2011a – S. Mesihović, Problem ubiciranja Desneka, *Pregled – časopis za društvena pitanja,* 52 (1), Univerzitet u Sarajevu, 2011, 135–146.
- Mesihović 2012 – S. Mesihović, HE[... ?]ASTEL [... ?] DAESITIATIVM, (Modificirani izvadak iz doktorske disertacije: "Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba"), *Hrvatski narodni Godišnjak, br. 59*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 2012, 41–86.
- Mesihović 2014 – Mesihović, *Ilirike*, autorsko izdanje, 2014.
- Mesihović 2023 – Mesihović, *Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija*, autorsko izdanje, 2023.
- Mesihović, Šačić Beća 2023 – S. Mesihović, A. Šačić Beća, Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija Aquae, *Acta Illyrica* 7, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2023, 167–191.
- Miletić 1955 – N. Miletić, Nalaz ranosrednjevjekovnih fibula iz Rajlovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 10, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1955, 151–155+Tbl. I.

- Miletić 1956 – N. Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 11, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1956, 9–39+Tbl. I-XII+Pl. 1.
- Miletić 1961 – N. Miletić, 1961, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (rezultati naknadnih istraživanja), *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 15–16, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1961, 249–257+Pl. 1+Tbl. I–III.
- Miletić 1984 – N. Miletić, Rani srednji vijek u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1984, 375–434.
- Mušeta Aščerić 2006 – V. Mušeta Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između Zapada i Istoka*, Sarajevo Publishing, 2006.
- Pašalić 1959 – E. Pašalić, Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955–1958 god.), *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Arheologija* 14, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1959, 113–136+Tbl. I–V.
- Rusković 1987 – G. Rusković, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Arheološki pregled* 27, Arheološko društvo Jugoslavije, 1987, 109–110.
- Sakellarakis, Marić 1975 – J.A. Sakellarakis, Marić, Z., Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, *Germania*, 53 (1–2), Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1975, 153–156.
- Sergejevski 1947 – D. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. Društvene nauke* 2, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1947, 13–50.
- Šačić Beća 2020 – A. Šačić Beća, Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije, *Acta Illyrica 4, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS*, Sarajevo, 2020, 223–238.
- Šašel, Šašel 1963 – J. Šašel, A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5*, Narodni muzej – Ljubljana, 1963. (*ILJug* I).
- Šašel, Šašel 1978 – J. Šašel, A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19*, Narodni muzej – Ljubljana, 1978, (*ILJug* II).
- Šašel, Šašel 1986 – J. Šašel, A. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25*, Narodni muzej – Ljubljana, 1986, (*ILJug* III).
- Škegro 1999 – A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 1999.
- Šunjić 2003 – M. Šunjić, *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*, Rabic, 2003.

- Uglešić 1990 – A. Uglešić, Tipološko-stilska analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije, *Radovi* 29 (16), Filozofski fakultet u Zadru, 1990, 207–230.
- Uglešić 1991 – A. Uglešić, Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi 30(17)*, Filozofski fakultet u Zadru, 1991, 65–77.
- Uglešić 1996 – A. Uglešić, Nakit Istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije, u: R. Tafra (ur.), *Hrvati i Goti*, Iberia, 1996, 135–168.
- Uglešić 1996a – A. Uglešić, *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe*, Univerzitet u Zadru: neobjavljena doktorska disertacija, 1996.